

ԲՍԱՄԱՎԷՊ ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲՍԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲՍԱՐՑԱԿԱՆ

ՌՅԷ - ՌՅԷ

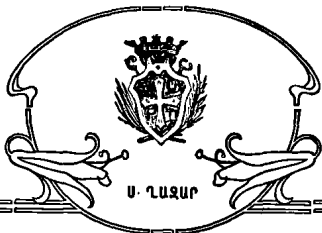
ՀԱՅՈՐ

ՁԵ

1928

ՄԱՐՏ

ՔԻՒ 3

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Գ-ԺԱ ԴԱՐ - «ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՏԻՊ»

(Շարունակութիւն, տես Բազմավէպ 1928 էջ 40)

432

Ը. Զարմանալի մի բան է որ արեւմուտեան մասնագէտներէն շատերն, որոնք յատկապէս զբաղած են եկեղեցական ճարտարապետութեան մանր ուսումնասիրութեամբ և հրատարակած են հատորներ, ճոխացած տեղագրութեամբ ու պատկերներով, չկայ մէկն որ յատկապէս ուշ դարձուցած լինի Տիւրքի եկեղեցւոյ վրայ, որի մասին Եւսեբիոս տուած է ամբողջական նկարագրութիւն։ Մարդ ստիպուած է հարցանելու. ինչո՞ւ այդ Բագիրիկայի տեղւոյ վրայ կատարուած չեն պեղումներ մինչեւ այսօր։ Ի՞նչ երկիւղ կասեցուցեր է հնագիտական ընկերութիւնները։ Փրեզերիկոս Շիկամորուս կայսեր ենթադրեալ գերեզմանին պեղումն, եօթնամասնական թուականներին, կատարել տուաւ Գերման Պետութիւնը, երանի թէ և փորձ մի փորձած լինէին Պաւլինեան Տաճարի հետազոտութեան, որու մօտերն դուրէ զրտնային խնդրածնին։ Մի դուռէ քաղաքի այն մասն, որու վրայ շինուած էր Բագիրիկայն ջրի տակ գնացած է, որով անկարելի է այլ եւս որեւէ աշխատութիւն։ Եթէ այդպէս ալ

եղած լինի, այնու հանդերձ Եւսեբիոսի տուած նկարագրութիւնն զծագրիչ ճարտարապետի համար հերիք է կազմելու եկեղեցւոյ բովանդակ արուեստակն և վերաշինութիւն, ինչպէս արած են շատ մը հին աշխարհի յիշատակարաններուն, առանց ունենալու այն յատկանշական տեղեկութիւնները զորս կու տայ Եւսեբիոս։

Աժուլտ, Ա. Եուազի (A. Choisy) և Հ. Լեկլերք (H. Leclercq) ճարտարապետներն և քննադատները լաւագոյն աշխատութիւն մ'ըրած կը լինէին, մանաւանդ թէ աւելորդ աշխատութեան և մտահոգութեան խնայած կը լինէին, եթէ փոխանակ հետաւոր որոնումներու, աշխատէին վերականգնելու Տիւրքի Տաճարին յատակագիծը և վերաշինութիւնն համեմատական չափերով, և պիտի հասկանային (եթէ հասկացած չեն) որ արդարեւ իրենց փնտռած «Արեւմտեան Տիպ» (Type occidental) խորհրդաւոր Բագիրիկայի տիպն արդէն Գ. դարէն սկսած ըստեղծուած էր Արեւելքում և աւելի իմն քան ինչ որ կ'ըլլայ արեւմտեան ճարտարապետը։

ԴԻՍԱՊԼԵՍ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ: Այսպէս կերպաւ եւրոման մեծապէս նպաստած է Ս. Խաչի գիւտը, ի նմին ժամանակի, որը Ս. Հեղիւնէի կ'ընծայէին եկեղեցւոյ տաւանդութիւնք: Այլ մանանաղ այդ եկեղեցւոյ յատակագծին տրուած է աւելի խորհրդական իմաստ, պատկերագրական (graphique) ձեւով զբրուած է Հուտառացաւորի ալքի առաջ, այսինքն թեմի և դասի ընդարձակ բաժանմունքին միանգամայն տրուած է եռաբլթակ (trilobé) կերպարանք, որ ոչ թէ միայն խաչ է, այլ և խորհրդանշան Ս. Երրորդութեան երեք անձներուն և մի աստուածութեան:

Արդ ի նկատի առնելով Եւսեբիոսի տրուած նկարագրութիւնն Տիրոսի Եկեղեցւոյ թեմի և դասի կարգաւորութեան, որ զոգացեալ կանոնական դարձած էր մինչեւ Ը դար թուրք եկեղեցիների համար, կարելի է այսօր իսկ անոր ընդօրինակութիւնն տեսնել պահուած Վենետիկի մօտիկ Տորչելլոյ կղզիի մայր եկեղեցւոյ մէջ, որ կառուցուած է Է դարու առաջի կիսուն որ թէպէտ մինչեւ ժԱ. դար կրնր է նորոգումներ, սակայն պահեր է Հնագոյն դասի տիպն իւր ամբողջութեամբ, և մինչեւ անգամ պատուհանների քարէ փեղկերն տակաւին մնացած են անվրթար:

Տպաւորիչ է Տորչելլոյի Աւագ Խորանի մէջ շինուած վեց աստիճան կիսաբլուր նշտարաններն քաւանակապէս դասուած համար, վերնագունին կեդրոն կայ քարձաքազ եպիսկոպոսական աթոռն. թեմի մէջտեղը դրուած է սեղանն. երկու աջ և ձախ կիսախորաններն յատկացուած են սարկաւազների և փոքր սպասաւորների համար. ընդ մէջ սեղանին և ժողովուրդին յատկացուած բաժնուած (Ատեանին) շինուած է զպիւրներու կամ տիրացուներու դասը (schola cantorum) չուրջ փակուած վանդակապատով, և Ատեանը կամ Դաւն երեք բաժանմունք ունի միայն իսկ Բեթղէնէ մի քանի քանի կայի բնմն ու Գաւն նոյն ոճով շինուած լինելով, բայց Ատեանի (aula) ընդարձակ քաւանակութիւնն բաժնուած է Հինգ նաւերու կամ սրահներու, միայն միջին մեծագոյնն առ նուազն տասը մեզր լայն է և անոր համեմատութեամբ երկարութիւնն առ նուազըն 45—50 մեզր. և մեզ կը թուի Գ. դարու

Հաւատացեալների համար, չառ Հանգիստ կերպով ծառայած է Հանգիստաւոր թափուներու ընկերացող բազմութեան որ իրաւունք ունէր մասնակցելու սուրբ խորհուրդներուն. թող զգաւիթ առ դրանն և խամարակապ քաւանակին (Forum) ուր էին ասպակներ, որոյ շուրջն կը բռնէին երախայք և միւս ապաշխարողներու դասակարգն սրբուելու, մաքրուելու, եկեղեցին մտնելու իրաւունք ստանալէ առաջ:

Թ. — Ընդհանուր ակնարկով մ'իսկ, Բեթղէնէ մի քանի կայի յատակագծին, չէ կարելի չնչմարել ի նմա խորհրդական խաչի ձեւն, և Համագումարի որ թափուներ Հանգիստ կերպով կրնային կատարուի Հինգ երկար սրահների մէջ Արեւելեան ճարտարապետներ, սրանից աւելի լաւագոյն բան մը այլուր չեն թողած, և նոքա քրիստոնէական կրօնքին ներքին ազդեցութեան և համոզման գրգռման Հանձարեր են: Սակայն արեւմտեան ճարտարապետներ, մեզ կ'ասեն որ յետին դարերու մէջ նոր ոճ որ ստեղծուել է քաղցիկային և անոր «Արեւմտեան Տիպ» անունը տուած են: Ալժան է լսել այս մասին Լըկլերքի խօսքերն. «Քրիստոնէական պաշտամունքի մէջն յարմարութիւններն, մի միայն Հայեացքով կարելի է կարգաւ յատակին վրայ. երկար նաւեր, յորում կարելի է պարզել երկար թափուներ. ծայր թեմ մը կայ ուր պիտի գրուի սեղանն, ընդ մէջ այս թեմին և նաւին, մի Քաւախիդ, որ դասի պիտի ծառայէ: Քաւախիդը կտրուի է լայնութեան նաւերն և կու տայ Եկեղեցւոյն խաչի ձեւ, որին պիտի վերագրուի խորհրդաւոր նշանակութիւն և քաղցիկական թուի մտածուած նոր զաղափարով. քրիստոնէայ (արեւմտեան?) ճարտարապետներ ասկից լաւագոյն բան մը պիտի չկարողանային ստեղծել: Եթէ Հեթանոս քաղցիկականներն փոխաբերուած չեն, զէթ Եւսեբիոս օրինակի ծառայած են: Ալքի դարն ուղ տարբերութիւնն՝ Հոյն և նորին մէջ, այն է որ Հինն ունի կողմնակի մի յարկանի կամարակապ, իսկ նորն երկուք գետնայարկ և վերնայարկի միասին»: Միայնակ քաղցիկային օրինակը կը բերէ քաղցիկա Լիւբերիանա կամ Ս. Մարիա Մաճիրէ, որ

1. Այսպէս Սկովոնական ժողովուրդին մի սիրելի խորհրդական Նշան է երեքոսնի (trifoglium). քանզի Ս. Պատրիկ (St. Patrick) անով միայն համոզուի է ուսման պէտքը Սկովոնացի Հաւատաւ Ամենասուրբ Երրորդութեան, և սրբոյն տունն օրն աճն Սկովոնացի Հրդարաւորութեամբ կրուի է կարծեմ վրայ մի երեքոսնի:

2. Հոյն Հնագիտութեամբ պարագոյններն, ուզած են

Հաւատաւ որ Ե դարու Սեբաստիո Գի շինած քաղցիկական կոլուտալ էր Լիբերիանա, Լիբերիոս Պապի անունով, և Թէ ասկից յառաջ գտած են Ամմիանոս Մարկելիոսի պատմութեան մէջ Թէ Յուլիանոս Ուրացոյի ժամանակ կոլուտալ է «Քաղցիկա Sicinini», ուր, ասուի է, քրիստոնէայ իրենց ժողովներն անուս էին:

իրը Ե դարուն Քսենոսոս Գ. շինած է ի յիշատակ Եփեսոսի Ս. Ժորովին:

Հարցնում ենք, ընթերցողին, այս ասածներն նոյնութեամբ չեն յարմարիր վերեւ նկարագրած «Արեւելեան Տիպին»։ և որքան աւելի խորհրդաւոր և նշանակալից ազօթաւոր Հաստացեալների Համար:

Փող ներուի սակը, ճարտարապետական ոճի նկատմամբ նոր բան մը տուած չէ աւրեւմուտք, լոյս և գիտութիւն արեւելքէն է եկած: Հռոմայեցիք գեղարուեստական չինութեանց գաղափարն չունէին Արեւելքի տիրապետութենէն յառաջ: Ելլադայ, Եգիպտոս, Փոքր Ասիա, Ասորիք և Միջագետք, սուրբ իրենց մեծիկ Բագիլիկաների և բազանիքներու (Thermes) հսկայ շինութեանց գաղափարն Տակալին 250 տարի Ն. Ք. Հռոմայեցիք իրով զարձող շրջալացի գաղափարը չունէին, այլ կապած աշգեթով էշեր ինքնուրոյն ձեւով աղաւտ քարը կը դարձընէին Արեւելքի կապուտ կողբալուների հետ արուեստներն ալ մուծել իտալիա՝ Նիւմանապէս առաջին Բագիլիկան Հռոմում հազիւ 185 տարի Ն. Ք. շինուած է Կատոնի ձեռքով: Համբաւած և գեղեցկագոյն Արեւեան Բագիլիկան, ճոխացած և պայծառացած, վերաշինեց Ոգոստոս կայսրը 46 տարի յառաջ մեր թուականէն Յետոյ երկրորդ դարու առաջին քառորդին 113 թ. Տրայանոս կառուց մեծածախ և ամենագեղեցիկը, հռչակաւոր Բագիլիկա Ուպիա կոչուածը. բայց զրանց իշնոյղներն երած են արեւելքի արուեստաւորներն, և յանուանէ յիշուած վերինիս ճարտարապետ՝ Ալպոլոյդորոս Դամասկացին, առաջինն որ Դանուրի վրայ ալ ձգեց քարէ կամուրջ և վրայ տուաւ կեանքը: այսպէս վարձատրեց զինքը «արարակորով» Տրայանոսու Դամասկոսի ճարտարապետական զպրոցէն անշուշտ մի ուրիշ ճարտարապետ ճիշդ երկու դար վերջ եղաւ Տիւրսի Եկեղեցւոյ կերտողն: Ըստ Լուսբորտի նկարագրութեան՝ Համեմատութիւններն նոյն են, նոյնպէս և գեղեցկութիւնն, երկարութիւնն և քարքրութիւնն, կրկնաչարի վերնասանդով և կողմնակի պատուհաններով: այս տարբերութեամբ միայն, ա. փոխանակ Ուպիանի երկու կիսախորանին, քրիստոնէսայ տաճարինը մի եւեթ և և պատշաճեցուցած Ս. Խորհրդոց կատարման. բ. Աւպեանն չունի նախազաւթ. գ. Հրապարակն (Forum) կողմնակի չինուած է, գրաւան հետ Համալսարանի Երաւոր, մինչդեռ Տիւրսի Հրապարակը վերածուած է քառակուսի կամարաքաղի, չարունակութիւն է գաւթին, ի միջին ունենալով աւազաններ:

ասոր կը հետեւի մի բան դեռ աւելի, նախազաւթին (Քալսիդիքն) կամարակալ, ուր ինչպէս ասուած է, թոյլ արուած էր մտնելու հեթանոսներուն: Ուստի Ա. Եւաքի մոռացութեան տալով Պաւլինոսի քրիստոսական Եկեղեցին, ասում է Ուպիան Տանարի հետեւորդութեամբ չինուած է «Լատին Բագիլիկային» գեղեցիկ տիպն, Ս. Պողոս Արտաքոյ պարսպին. մոռնալով այդտեղ ալ, որ Ս. Պողոս չէր ող ճարտարապետն կիրահատէ՛ (Cyriades) Թերես Դամասկացի էր կամ Տիւրացի, ճարտար իւր նախաձեռն պէս Քիրսամի՛ որ Սողոմոնի Տանալը շինեց, իրեւ մի հրաշալիք աշխարհի, մանաւանդ որ, եթէ նմանոքիւն է փնտռուածն աւելի նշման է Ս. Պողոս՝ Բուպեան Բագիլիկային բան Ուպեանին: Այսուհետեւ ըստ մեր խոնարհ տեսութեան՝ աւելորդ է ներմուծել մի միտումնաւոր (tendanciel) քաժանուշն ընդ մէջ Արեւելեան և Արեւմտեան ասուած տիպի: Սիւր է Քրիստոսի եկեղեցին, ինչ տիպի որ լինի, պէտք է իւր մէջ պատկերէ մի կերպ մեր կրօնքին պատկանեալ խորհրդարականութիւնն ու սրբութիւնը:

Ժ. - Արգոսի «Արեւմտեան Տիպ»ը ջատագովող ճարտարապետն նոր մի բան չի սակը, որ Արեւելքում գործարարուած չլինի, թող զթեթեւ սխալ բմբռնումն եւս Քալսիդիքի վերաբերմամբ:

Այն ինչ որ կը տեսնէ յիշեալ Հեղինակն, լատին Բագիլիկայի յատակագծին մէջ, խորհրդականութիւն մը քրիստոնէական պաշտամունքին, անշուշտ խաշի ձեւն է և իբր առանձին իմն լատին կոչուած խաշին:

Սակայն, Հեղինակը գիտէ որ Հռոմայեցւոց խաշը, յորում կը խաշուէին աւազակներ, մասնիկ և դաւաճաններ իշխանութեան և պետական անձերի, ոչ մի նմանութիւն չունի քրիստոնէական խաշի հետ: Առաջին ձեւն է յունական կամ լաւ եւս լատին տի T գրի ձեւն, իսկ երկրորդի որին նակի կարելի է տեսնել Ապալիտոլինի թանգարանին մէջ գիրի մը ծառի կոճղին թեւերը զիւրէն վեր կապուած. այս երկու տեսակ խաշերն մին ծառայէր է, հաւանորէն տի ձեւն, Քրիստոսի Տեսնն մերոյ խաշելութեան: Բայտնի է Եկեղեցական պատմութիւնն, որ մինչեւ Դ դար, որչափ աւելի և խորշիկ էր քրիստոնէից արտայայտուի այդ երկու ձեւերով, խոստովանելու համար Քրիստոսի աստուածութիւնը: Խաշը մտքէ և սրտի մէջ սիրելի էր խաշուած Աստուծոյ հետ անբաժան, բայց առանձին նշան կանգնել և երկրպագել, ոչ երբեք: Եւ սակայն յայտնի է անդատին երկրորդ քարէն, որ

քրիստոնեայք խորհրդաւոր խաչ մը իբրեւ հոգեւոր բժժանք (talisman) կրում էին վրաւանին և զրոյմուճ քարի, պղնձի վրայ: Այս նշանն է որ ըստ լատինատիտի, կոստանդինոս զորոյմէ տուաւ Լաբարումի և զորքի վաշտանների վրայ: Իսկ հաւատարաւ թելախն էր, բայց ոչ տեղական հարուստ, այլ հեռաւոր Արեւելքէն եկամուտ՝ սիրով հիւրընկալուած:

ԺԱ. — Եթէ մեր տկար տեսութիւնն իբրեւ ճշգրիտ վարկած տարակուսի տակ ձգուի, այնուհանդերձ «լատին խաչի» երեւոյթն Փաշայգիի յաւելումովն յառաջ եկած չէ՞ ԺԱ. դիտել յառաջ կամ յետոյ: Քանզի զի տեղ կու տանք որ Քալսիդիք անունն իսկ յունական է և յիշուած է Վիտրուււիոսի հրահանգներուն մէջ, ո՛ր իբր բեմ — դաս (tribune) Բագիիկային, այլ իբրեւ բակ

(vestibule) և կու տայ պատճառն: Երբ ասում է Բագիիկայի Ատեանն (aula) շատ երկար է, համեմատութեամբ լայնութեանն, այդ չափազանց երկարութիւնը կտորելու համար, հարկաւոր է յաւելուլ կամ կցել ՔԱՍԻԴԻԿԻՔԻ: Եւ հորիկ է ասել որ ճարտարապետների համար տարակուսական մնացած էր երկար ժամանակ Քալսիդիքի հարցը: Կէտք էր արդեօք հասկանալ Բագիիկայի Բեմի (tribune) և Ատեանի (aula) միջանցքըն, որ սահմանուած էր դատաւորին, (Հոն կը դրուէր Կոշտոյն ասուած աթոռն ուր «նստաւ ի վերայ բեմին»): Պիտտոս մահւոսուն վհիւռն օրինաբար պէտք արձակելու համար և փաստաբաններու և եկակող եղած ներին, Թէ ընդունել իբր նախադասիթ մը տից առկէն (Այս տարակոյսն ալ վճական կերպով լուծուեցաւ, երբ Պոմպէայի պեւ

1. Բուն աղբւրն փնտռելու է Աւետարանի խօսքերուն մէջ ԲՏ՝ «Երթայ յաշխարհ ամենայն և քարոզես զէջ զԱւետարանն ամենայն քարոզես» (Մարկ. ԺԶ. 15.): Եկեղեցական ասանդութիւնն մեզ կու տայ Առաջելոյ մէկ երկուսի անունն որ մինչեւ Բակարաւ, Հընդիկաստան, Մալապպար տարածեցին Աւետարանն և Խաչելուճ Քրիստոսը, որ տուաւ իւր հետեւողներին խաչադռութիւն, սէր, յաւերժական կեանք: Բրաւմինք և Բուտարաց որք «զճշմարտութիւնն անիրաւութեամբ ունէին, վասն զի զտեսութիւնն Աստուծոյ յայտնի էր ի նոսա, քանզի Աստուած իսկ յայտնեց նոցա» (Հոս. Ա. 18. 19.) — այդ կարծեալ երկանդութեան յայտարար նշան մը զորած էին իրենց կուսերու կուրծքին վրայ և կուէին Սուստոսիկո, որ է բարեխաղտութիւն: Սա էր քառասանիկ հաւատարմութեւ խաչ մի, զրեթէ միշտ շրջանակի մէջ գտնուած: Նոյն բանն տարբեր ձեւով տուած են Եզդիպտացիք իրենց փարաւոններու ձեռքը, իբր նշան կարողութեան և յաւիտենականութեան: Ուրեմն Առաջեալներն վերադառնալով քարոզութենէն Երուսաղէմ, Եւ կեղեցւոյն իրացնելու իրենց ասանդութեան արդենքը, հետեւորին բերած են անշուշտ նոր հետեւողներ և աշաւ կերտներ: Ձեռնառնութիւն և Աւետարանի վարդապետներու իրարու հետ շփումէն դուրս թուան Բ զարու Գնոստիկներն, որոնք յաւակնութիւն ունենալով կրօնը և զիտութիւն իրարու հետ հաշտեցնելու, ինկեւ համայնաստանութեան զիւկն, ուսկից դուրս զաւու համար զասն խորհրդական պատկերացումի (symbolisme) ճամբը բացառելու հետաքրք ճշմարտութիւնները և նոցա ընդելացուցին զքրիստոնեայն աստասիրիկայի կամ համալսիթ Թեւրով խաչի հետ: Բացառելով այսպէս ԹՏ՝ բնութիւնն սկզբն է և կատարած աթին բանի, կեանքն անիւ մէ որ կը դառնայ, և տարրի չորս եղաւ նախերկի ձեւ կը Թաւալի նաեւ ասորուն կրօնի չորս հասակը, Սա է աշուստիկ միտքը սուստսիրիկայի պատկերին, մի շրջանակ որ է տեկզերական ընտելութիւնն, յորում խաղաճեւ ճանկաւոր անին դառնում է, մզուած և

կառավարուած անտես ոգիներէ, Հրեշտակներէ: Եթէ մասնական կեանքը դադարի տեսանելի մահուլ, հոգիի տեկզերական Շուշոյն խառնուելով յաւիտենա երկանիկ պիտի ապրի անմահութեամբ: Նախարար տարիկանց վարդապետութիւնն ճշմարտութեամբ կ'ուսուցանէ Առաջեալն՝ որ Թէպէտ առաջակացած ենք մարմինէն, բայց չենք ուզում Թեղուլ բաժնուլ, այլ յաւիտենական կեանքը կ'ուզենք ասոր վրայ հանել: «զի ընդդիմացի մահանացուս ի կենաց անտի», Անկարելին այս կեանքի մէջ, տեղի պիտի ունենայ հանդիման կեանքի մէջ: Ուսով Առաջելոյ համար խաչը պարծանք մ'էր անուստաւալայ յաւիտենական փրկութեան (Բ. կոր. Ե. 1-5): Այս Նշանը (signe) սերիկ ընծայեցուցին քրիստոնէիք, հետանցնելով անդրանցի և նախատնիք զործիքն, վերաբերելով դէպ ի փրկագործութեան խորհուրդն: Ձէ որ Քրիստոս մեռնելով խաչի վրայ խոստացաւ հաւատացելոյ ճարագոյն և յաւիտենական երկանդութիւն, մարս մին աննկնող աստուածացուց մարդկային բնութիւնն և անմահացուց, հետեւապէս Բ զարքն սկսած քրիստոնեայն հաւատար Թեւրով խաչն առին իբր խորհրդանշան Քրիստոսի փրկագործութեան և կուսեցաւ Սուրբ Նշանն: Ասով է որ նախկին դարերու քրիստոնեայն, ոչ միայն կը զրոյմէին զերկզմանացարեւու, եկեղեցիների բարաւորների վրայ, նոյն իսկ Հոսմով գնտախաղաճանքների մէջ մէկէ օւսին օրինակներ ասանուած են, այլ և ոսկի և արծաթ փոքրիկ խաչեր գտնուած են Ե-Ձ դարու օս: զրոգութիւնը զերկզմանեւրու մէջ, որ նշանն է Թէ արեւմտեան քրիստոնեայն պարանոցն կը կախէին ինքնուսն: զոսեան համար, և իբրեւ պաշտանիկ կախարդութեան զէմ: Հաւատարմութեւ Խաչի խորհրդական Միտքն ընդուսնելի եղաւ եկեղեցական իշխանութեան, ուստի քաղաքական կառավարութեան ինքնակալութեան ինքնակալութեան, աստիճանական կրօններէ:

Ձ. Բով. ԺԹ. 13.

դուռները միջից երեւան եկաւ Եւսաքեայ անուն մի քրմուհւոյ մեծդի տունը՝ իւր յարկածածուկ բակով, որոյ որմին վրայ (զոգացես իւր ժամանակակիցներն ալ լուսաւորելու համար) խնամով դնել տուած է լիմարձան մի, յորում մեծատառ քանդակուած է ՔԱՍՍԻԻԻԻԻՓԻ Քալսիդիքը՝ նախագաւթիթի նման մի քան՝ երեկ առաջինն անգամ Եւրէա կղզւոյն Քալսիդիք քաղաքին մէջ, տաճարի մը ձակատի դրան դիմաց շինուած է, յորմէ առած է կոշուռն որ ոչ այնքան մեղ թուի ի սկզբան չէնքի երկարութեան պատճառաւ, ինչպէս Վիարուհիս դրում է, այլ որպէս զի արթթաւոր, տաճար մանեննէն յառաջ գիւղինին հանէին ի պատիւ տեղւոյ սրբութեան: Արեւելք ամէն ազգերի մէջ տեսում է այս սովորութիւնը: Այս տիպի նախնական տաճար մի գտնուած է կրետէ կղզւում Պրինիաս քաղաքի պեղուռներէ միջից. և ունի երկու բաժանումն, տաճարն քառակուսի անպակոյց, յորում է բազինն, և առաջն քաղսիդիքն, զաւիթն՝ որի դրան մէջտեղն կայ մի միայն սիւն: Իսկ հետագայ դարերում էր բոխութեամբ դրուին երկու—չորս և աւելի սներ, անունը եւս փոխուած է և պիտի կոչուի Պրոնասուս և Վլեստրիդ: Ուստի քաղսիդիքն բուն նշանակում է վեստրիդն և ոչ տրանսլացն, կամ ըստ մեզ գաւիթ առ դրան և ոչ Բենն և Դասն:

Աւելի ճշդելու համար քալսիդիքի դերը «Արեւմտեան Տիպ» կոչուած եկեղեցիներէ մէջ, զոր իբր նորութիւն յետին դարերու կամին ունաք ներկայացնել, մենք բաւական չհամարելով վերագոյն գրածները, դարձեալ կ'աւելցնէք թէ Արեւելեան եկեղեցիք լայնօրէն օժտուած էին այդ «քալսիդիք»ով. քանզի քրիստոնէայք ամենայն կերպով պարտք ունէին խորշելու հիւրանոցաւ տաճարներէն, ոչ միայն զպթմակոթիւնն շտալու համար այլ և խորապէս զգում էին իրենց դաւանութեան համար կառուցած եկեղեցիներին դրոյմել այն տեղի, որ առաւել յերմեռան դական էր և նպատակայարմար: Արդ քանզի քրիստոնէական կրօնքն և դաւանութիւնն հաստատուած է Ս. Հաղորդութեան խորհրդոյ վրայ, զայն պատշաճաւոր սրբութեամբ կատարելու համար, Եպիսկոպոսի սեպուհ պարտականութիւնն էր Բագրիկիան օգտագործած ժամանակ, պարտաւորել վաւերել տեղ մը համապատշաճ վերնատան, որ Քրիստոս պատարագեց: Արդ այս նւ. պատմով, հեթանոսաց կոչած sacraŕium,

դարին, ուր չէր կարող մատչել ժողովուրդըն, ընդլայնելով և երկարելով, տուին անոնց կիսարդիւր կամ քառակուսի թեւեր, այդ միջավայրն իբր քաղաքի Վաշ խորանն և Դասն, քնականաբար քրիստոնէական եկեղեցին կր ստանար խաչի ձեւ: Եւ հաւատացեալք՝ ներքին խորանէն, ուր Դաւրիւն էր և կամ Սրբութիւնն (վերնատունն), բաժնուած էին ոչ թէ վարագոյրով այլ վանդակապատով (halaustre) ընթրեաց սեղանէն կամ այլ անունով կղերին պատկանեալ դասէն:

ԺԻ. — Արեւելքում կարճատեւ եղաւ Բագրիկիաների շէրլան, հազիւ մինչեւ Ծ—Ձ դար, այնուհետեւ առիացի շինողներ, հակուեցան իրենց աւանդական և տեղական ճարտարապետութեան և հանձնարեցին դրմբեթաւոր եկեղեցիքն, որոց հաստատական նութիւնը (statique) պահանջում էր ամրապինդ և հաստ որմեր կիտրոնական ծանրութիւնը բաշտնալու համար, և շինողներին (constructeurs) ամենանպատաւոր ձեւը երեւցաւ հաւասարաթեւ խաչի մակարդակն, որով կառուցուեցան Արեւելեան եկեղեցիներ: Բուստրիաննոս կայսեր կանգնած հաւաքկերտ եկեղեցիքն պարտաւորել տիպար դարձան ընդհանուր Արեւելքի համար. որ աստ ուրեմն պիտի կոչուի «Բուստրիան խաչ» իսկ Արեւմտեան աշխարհն ի սկզբան դրժկամակութեամբ նայեցաւ այդ նորութեան վրայ և շարունակեց իւր ճանապարհն մինչեւ ԺՊ դար, կառնելով Ս. Պողոսի գաղական Բագրիկիայի ոճին: Բայց հարկն լուծեց զօրէնս, և զայն վերածեցին Արեւմտեան տիպին և մկրտուեցաւ «Նատին խաչ» անունով:

Թէ ինչ պարագաների մէջ երեւան եկաւ Նատին խաչի տիպն պատմութեան օգնութեամբ կ'ուզենք լուսարանել փոքր ի շատէ: Գիտնական Դոն Դիմոնդ Մարտէն Բենեդիկեանն, իւր «Հին Միսեր Եկեղեցւոյ» բազմահատոր մատենին մէջ, նկարագրում է այն աննախնաձէլի դրութիւնն, որ կը տիրէր լատին եկեղեցիներէ մէջ Ձ—Բ դարերուն: Փայաքներէ մայր եկեղեցիներ թափուր էին քահանաներէ և ժողովուրդէ: Եկեղեցւոյ վերակազմուք վարձով հրաւիրում էին գիւղերէն քահանաներ, և առաւել վանական արեղաններէն, որք հերթով կատարում էին ժամասացութիւն և պատարագ մատուցաւ նուս: Այս վիճակի մէջ հարկ չկար ոչ կուգակը յետ մղել և ընդլայնել, և ոչ ժողովուրդի գրաւած թեւերն երկարել:

Սակայն իններորդ դարուն սկսում է կրօնական զարթոնք: Քրիստոնէութիւնն Արեւելքէն տարածուեցաւ պաւեան երկիր:

1. Նման է քրիստոնէական շէրլանին կոչուած Նարեքս քաղաքն:

ներէն մինչեւ Սկանդինաւեանն . իսկ Արեւմուտքէն գերմանական ժողովուրդներէն մինչեւ քրիտանական կղզիներն: Հագարամ եակէն վերջ լատին ցեղին պատկանող ժողովուրդների մէջ՝ այն ինչ սթապած մաշաֆնէն, չնորհիւ Հռոմի Սուրբ Եկեղեցւոյ օրէնսդրական կազմակերպութեան, մտած էր անհրաժեշտ բարեկարգութիւն և պարտաճանաչութիւն կղերի և ճատարկութեան մէջ. որով կրօնական զգացումներն ինքնաբերաբար սկսան դրոշմուիլ հոգեւոր շինութեանց վրայ: Փաշանայք մանաւանդ կանոնիկոսք կոչուածներն պարտաւորեալ էին դասի, վասն զի թոշակ կապուած էր. ժողովուրդը հետաքրքրուելով եկեղեցական արարողութեանց, սկսան խռնուիլ եկեղեցիներէի մէջ, այն ատեն զգալի եղաւ Բագիլիկայի ուղղափառեց երկու թեւերու նեղութիւնն: Ուստի քաշանայք նախ իրենց դիւրութիւնը փնտեղեցին, ընդ նմին ծէսեր և արարողութիւններ հանգիստ կատարելու համար, վարաւին բարձր բեմը, վերուցին աստիճանները, կիսախորանն յետ միջեմի, սեղանը կիսաբոլորի առջեւ դրին, և քաշանայից նըստարանները միացանքի դասի հետ (chorus) այսպէս ձեւացաւ խաչի վերի գլուխին յոյնպէս հաւատացեալների բազմութիւնն տեղադրուելու համար, որոշ նախնեաց հաւատքն և ջերմեանդութիւնն զոված է Առաքեալն՝ և անպատճառ հանդիսատես եղած է Հռոմի մէջ, թէ՛ ինչպէս կազմուէին երկար թափորներ առջեւէն ընտրուած գեղեցիկ երկսեռ մանուկներ, ծաղիկներով պսակուած, կարգով կ'երթան և կ'երգեն սրբազան երգեր: Փաշանայապետներ և ամէն դասակարգէ քաշանայք, պաշտօնայք, թերակուտակնք, ասպետք և ամենայն բազմութիւն քաղաքացիներէն ծանր քայլերով հետեւում էին նրանց. նոյնպէս և կանայք իրենց հանդիսի զգեստներով աճեանք ի ընկերէին թափորին: Այս ահագին շքախումբն գնում էր նախ մեծ աստուածների տաճարն, և պաշտարաններ (obsecrationes) մատուցանում ըստ պարագային... Ուստի լատին ցեղի աւանդական թափորներն հասան մինչեւ թղար և նոր կոնքըի մէջ արծարծեցին հաւատքն ու ջերմեանդութիւնն, հետեւանքն այն եղաւ որ հանգստեամբ կատարելու համար, ստիպուեցան երկարել նաեւ դասի հանդիպակալք թեւն, և բնականօրէն ելաւ նոր ձեւ մը խաչի, որ հաճոյ սնցաւ արեւմուտքիներէն, մանաւանդ որ նեղուած էին Փոսի և Մ. Կերուլարիոսի հրքաւածէն.

ուստի եկեղեցական իշխանութիւնն խնդրութեամբ ընկալաւ նոր ձեւն, և կոչեցին «լատին խաչ»:

Այս թէ ինչպէս ի հնումն միայն ՀԱՐԿԵՆ ստիպած է անգիտակցաբար դիմելու «լատին խաչ»ին. առ այս բաւական է յիշենք օրինակ մը, որուն մենք իսկ և շատերը մեր ընթերցողներէն ականատես եղած ենք: Հատարեալեան հռչակարար Բագիլիկան, որ կը համարուէր կայսերական հիմնարկութիւն, Ս. Պապերն մի քանիցս նորոգեք են ի հիւմանց, վերջինն կարելի է հաշուել Ուրբա նոս Ե.ի, երբ 1360 հրոյ ճարակ եղած, ձեռք զարկաւ և ի հիւմանց կանգնեց գեղեցիկ Բագիլիկան. իսկ ճակատն լինել տըւաւ Կղմէտ ԺԲ. 1734 թ. և սներու պատուանդաններու վրայ խոշորատառ քանդակուած է Mater et caput cunctarum ecclesiarum: Կատարեալ վիճակի մէջ հասաւ մինչեւ անմահանուն Լեոն ԺԳ. քաշանայապետն: Եթէ «լատին խաչ» ունէր իւր խորհրդական միտքը, զոր կ'ընծայեն անոր արդի ճարտարապետներն, ինչո՞ւ համար Գ — ԺԺ դար ոչ մի Ս. Փաշանայապետ չմտածեց լատերանց վերածելու «լատին խաչ»ին, քանի որ ի հիւմանց վերաշինելու հարկադրուած էին: Մինչդեռ Լեոն ԺԳ. իւր յիսնամեայ քաշանայութեան յորելին առթիւ 1887 թ. հռոմէական մեծագոյն քաղաքութեան, ուղեց իրեն համար վերջին հանգստարան մի շքեղապէս պատրաստել նոյն այդ լատերանեան Բագիլիկայի մէջ: Եւ որովհետեւ Բագիլիկային՝ Ս. Երուսղէի ասած «Փալսիդիքն» և աւագ խորանի կուզակն շատ փոքր կու գային բազմութիւ կանոնիկոսաց և բազմազայն կրտսեր սպասաւորաց եկեղեցւոյն, հրամայեց որ աւագ խորանն իւր թանկագին միւսէն նկարներով 26 մետր յետ մղուէ և ընդարձակուի դասով կ'ենի հրամանն հրապարկ արուեստով վարպետներ կատարեցին, և հրճուեցաւ Լեոն ԺԳ.ի սիրտն, և աշխարհ գոյեց զարմանալով: Պաշտօնական կոթողին վրայ, Սրբազան Փաշանայապետն ատանց վերադարձաւ զգալու իւր աստուածապարգեւ մեծ վայելչութիւնն, կրեար Սիւնեաց Տիկնոյ Սոփիայի քնդոյ թաճանազդին զնել նորաշէն խորանի ճակատն.

ՄԱՏԻՆԻ Ի ՄԵԱՅԵ, ԼԱՍԵՐԱՆԵԱՆ ԲԱԶԻԼԻԿԱՆ ԵՒՆԵՑԻ ԶԻՄԱՅ, ԵՒ ԵՂԻ ԱՅԵ ՎԵՐԱՅ: Մտածեք էր արդեօք Լեոն ԺԳ. Փաշանայապետն լատերանի Բագիլիկային՝ «Մայր և Գլուխ ամենայն Եկեղեցեաց», սույ իւր գործով նրան — Լատին խաչի ձեւ. — կարծեմ թէ՛ ոչ:

Եզրափակելով վերև գրուածներն՝ կարելի է ասել թէ՛ Եկեղեցական ճարտարապետութիւնն վերածուած է հիթանոսաց քաղաքական Բազիլիկայէն. այս վերածումն կամ յարմարեցումն (adaptation) Եկեղեցւոյ արարողութեանց, կատարուած է յաջորդութեամբ Արեւելքում Գ դարէն սկսած. Արեւելեան եկեղեցիներու մակարդակների վրայ տեսնուում է ամէն տիպի խաչի ձեւակերպութիւն, նաեւ այնպիսիք կերպրուական Սիրիոյ մէջ, որոց տրանսէպտն (transsept) անկի երկար է քան Առեանի լայնութիւնն, լատին տի T տառի ձեւով: «Արեւմտեան Տիպ» այլապէս «Լատին խաչ» կոչուած ձեւն ոչ նոր ինչ է և ոչ առանձնակ աճ մը, ոչ մասնաւոր անկի խորհրդական նշանակութիւն ունի քան զհաւասար թեւերով խաչը: Եկեղեցիների բաժանումէն յետոյ առաջինն եղաւ Եպարդիկ Եկեղեցւոյ ստակոնիշն, միւսն Օրթոդոքս Եկեղեցւոյ: Հայաստանեայց եկեղեցիներն պատկերացնում են ամէն տիպի գեղեցիկ նմուշներ և առանձին խաչի ձեւ որ կոչուում է Հայկական:

Հ. Գ. ՆԱԱԳՈՅՏՆՈՍ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՔԱՂ

Քսէի Է ԴԻՔԻՆՔԻՆՔԻ ԴԻՔԻՆՔԻՆՔԻ ԱՆԻՐԻՆՔԻ

(Շար. տես Բազմ. 1927 էջ 283)

Զ. — Ղուկ. ԺԱ. 41.

«Բայց աղէ՛ գարծանն իսկ տուը ողորմութիւն»: Արեւմտեան զրուած է բնագրի Τὰ ἐνόνταի համապատասխան, բայց ոչ մէկ այլ թարգմանութիւն մերինն կը ծայնակցի: Ասորբէնն ունի՝ տակորդը, մնացորդը, ինչպէս Vulg. «quod superest». Եթովպ. հարկատր եղածը, գուցէ քիչ մը հայերէնին մօտենայ: Յայտնի է որ ԲՆՆագրի Τὰ ἐνόντα աս շատ որոշ չէ. սակայն մեկնիչները միշտ տակորդի, մնացորդի իմաստ սը կը հասկնան. իսկ բառական կերպով՝ մէկն եղածները (օրինակ. սնակին են.) կամ եղածները, գոյքը, բառացուածքը՝:

Է. — Ղուկ. ԺԱ. 52.

«Զի բարոցսներ զփականս գիտութեան», Յոյն բնագիրն և Vulg. ունին՝ տակը, տականակցիք = իրաւ = tulistis, մինչ Ասոր. և Եթովպ. անկի մերինն համաձայն են զնեղով՝ վերցուցիք, տակը (մէջտեղէն): Միւր թարգմանութիւնը հաւանորէն կախում ունեցած է Wescott - Hort ի hr = lectio occidentalis կոչած ընթերցումէն, ուր փոխանակ իրաւ = tulistis = տակը՝ զրուած է ἐκρούφατε բարոցսներ՝:

Ը. — Ղուկ. ԺԱ. 53.

Այս հետեւորդ համարն ալ հայերէնի մէջ նշանակելի տարբերութիւն մ'ունի բնագրէն. «Եւ ի խոսելն նորա զայս աւանայն՝ զամօրի հարկանէին: Եւ սկսան զպիրքն և փարիսէնիք զչարել և զրգոնի ընդ նմա վասն բազում իրաց և սպասել են...»: Vulg. «Cum autem haec ad illos diceret, coeperunt pharisaei etc... Բնագիրը սակայն երկու գլխաւոր ընթերցում ունի ըստ զանազան և հին ձեռագիրներու: Հին և հեղինակաւոր դասակարգ մը TBCՔ (Թիշընդորֆի տպ. և վատիկանեան, Եփրեմեան, Սինէական ձեռագիրները) համաձայն և պարզ ձեւ մը ունին «Καὶ ἐπὶ ἐξελθόντος αὐτοῦ ἤρξαντο (= Եւ ապա յեւանելն նորա, սկսան դպ. և փար. են.) ուր զամօրի հարկանէին ձեւը չկայ ամենեւին՝: Միւս ընթերցումը զոր Wescott - Hort արեւմտեան կը կոչեն՝ մեզի հետաքրքրական է. «Λειτουργοῦντες δε αὐτοῦ ταῦτα πρὸς αὐτοὺς ἐνοπίον παντός του λαοῦ ἠρξάντο οἱ φαρισαῖοι καὶ οἱ νομικοὶ δεινὼς ἐχέειν (գուցէ ἐνεχέειν ինչպէս այլուր) καὶ συνβάλλειν αὐτῷ περὶ πλεονῶν, (54) ζήτουσιντες ἀφορίσιν τινα λαβεῖν αὐτοῦ ἵνα ευρωσιν κατηγοροῦσαι αὐτοῦ (αὐτοῦ)»: Այս ընթերցումածին ա մասը բոլորովին համաձայն է, մինչ Vulg. չունի՝ ἐνοπίον παντός του λαοῦ⁴: Սակայն մնացածին մէջ ալ չ'երեւիր մեր զամօրի հարկանէինը, և ոչ

1. S⁶ - Vigouroux, Հ.Մ. Ի. էջ 819.

2. Nestle, N. T. Լ.Մ. էջ 185a.

3. Vigouroux տեղ. էջ 920.

4. Nestle տեղ.